

OSMANLI ARAŞTIRMALARI XVII

Neőir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES XVII

İstanbul - 1997

Sahibi: ENDERUN KİTABEVİ adına İsmail ÖZDOĞAN
Tel: (0.212) 518 26 09 Fax: (0.212) 518 26 63
Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ
Tel: (0.216) 333 91 16
Dizgi: Girişim Dizgi
Tel: (0.212) 513 28 29
Basıldığı Yer: FATİH OFSET
Tel: (0.212) 501 28 23 - 612 86 71
Adres: ENDERUN KİTABEVİ, Beyaz Saray No. 46 Beyazıt - İST.

e-mail:enderun@orion.net.tr

XVI. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA KÖYLÜLERİN VERGİ YÜKÜ VE GEÇİM DURUMU HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

Mehmet ÖZ

Osmanlı toplum düzeni esas itibariyle tarıma dayalı bir ekonomi ve geleneksel Yakın-Doğu siyaset ve toplum anlayışı çerçevesinde teşekkül etmişti. Genel anlamda tarımsallaşmış-şehirli bir toplum düzeninde, toplum her ne kadar belirli bir karmaşıklık seviyesine erişmiş olsa da, ekonominin esas dayanağı kol gücüne dayalı tarım faaliyetidir.¹ Böyle bir toplum yapısında, teknolojik seviye vb. faktörlerle de bağlantılı olarak, tarım üretimindeki düşük verimlilik nüfusun büyük kısmının köylüler olması anlamına gelir. Köylülerin yanında çobanlar, balıkçılar, avcılar vb. gıda katkıları belirli bir karmaşıklık seviyesine gelmiş bir toplumu sürdürmeyi sağlayacak yeterlilik ve istikrardan mahrumdu. Medeniyet, tarıma ve özellikle hububat, pirinç, mısır vb. tahıl ürünlerine dayanıyordu.²

Tipik bir sanayi-öncesi tarım toplumu olan Osmanlı toplumunda da nüfusun büyük çoğunluğunu köylü-çiftçiler oluşturuyordu. Osmanlı devlet anlayışının çizdiği ideal şablonda vergi yükümlüsü konumunu işgal eden *reâyâ* sınıfının büyük çoğunluğu da köylü-çiftçilerden müteşekkildi (diğerleri şehirli halk ile konar-göçerler). Hiç şüphesiz köylerde yaşayan *askerî* sınıf mensupları ve vergiden kısmen veya tamamen muaf insanlar da vardı ama bugüne kadar *tahrir defterleri* üzerinde yapılan çalışmalardan, bunların kır nüfusu içinde küçük bir yer işgal ettikleri sonucunu çıkarabiliriz.³ Sanayi-öncesi tarım toplumlarında bazı yönetici sınıf

1 M.G.S. Hodgson, *İslamın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Komisyon, İstanbul 1993, c.I, s.40-41.

2 Patricia Crone, *Pre-Industrial Societies*, Basil Blackwell Ltd., Worcester 1989, ss. 15-16.

3 15. yüzyılda vergiden tamamen veya kısmen muaf bazı grupların 16. yüzyılda vergi yükümlüsü haline gelişi (mesela, müsellemlerin raiyyet statüsüne tâbi olmaları) ile ilgili olarak bkz. B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, ss. 81-82; Mehmet Öz, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı (1455-1576)*, T.T.K. tarafından basılıyor.

OSMANLI ARAŞTIRMALARI, XVII.

mensuplarının ve şehir ve özellikle kasabalarda yaşayanların şu veya bu ölçüde tarımsal faaliyete katıldıkları bilinen bir husustur.⁴

Mamafih, bizim bu çalışmamızın temel konusu, bir yandan 16. yüzyıl Anadolu'sunda temel geçim kaynağı tarım olan köylü-üreticilerin geçim durumlarını, öte taraftan da temel gelir kaynağı tarımsal faaliyet olan 'devlet'in tarım üretiminin ne kadarını vergi olarak tahsil ettiğini araştırmaktır. Bu tür bir araştırmanın, 15. ve 16. yüzyıl *tahrir defterleri* yardımıyla yapılabileceği açıktır. Bilindiği üzere, vergi ve vergi nüfusu sayımları sanayi-öncesi merkezî devletlerde şu veya bu şekilde uygulanmıştır.⁵ Bu tür sayımlar sayesinde devlet, mevcut gelir kaynaklarını mümkün mertebe sağlıklı bir şekilde tespit etmek ve sonra da bu kaynakları maaş karşılığı muhtelif görevlilere tevzi etmek imkânına sahip olabiliyordu.⁶

Acaba, *tahrir defterlerinde*, 16. yüzyıl Anadolu'suna köylülerin geçim durumlarını ve ürettiklerinin ne kadarını vergi olarak ödediklerini ortaya koymak için yeterli verilere sahip miyiz? Elimizdeki veriler, araştırılan konuyu sağlıklı bir biçimde aydınlatacak sağlamlığı haiz midirler? Bu sorulara olumlu cevap vermek kolay değil; aşağıda önce kısaca elimizdeki malzemenin niteliğini, sonra da bu malzemeyi hangi usullerle işleyip değerlendirdiğimizi ele alacağım. Mamafih daha önce Osmanlı devlet-yönetim anlayışına ve pratiğinde reâyânın yeri hususuna dikkati çekmek istiyoruz.

Osmanlı Devlet Anlayışı ve Reâyâ (Vergi Yükümlüleri)

Bilindiği üzere, resmî anlayışa göre Osmanlı toplumu iki ana sınıftan oluşuyordu: *Askerî* yani her türlü vergiden muaf yönetici sınıf ve *reâyâ* yani vergi mükellefi yönetilen sınıf. Yöneticileri *askerî* ve *ulema*, vergi mükelleflerini de *tüccar* ve *esnaf* ve *reâyâ* olarak guruplan-

4 Bu bakımdan küçük ölçekli kasabalarla büyükçe köyleri birbirinden ayırdetmek için çok sağlam kriterlere sahip değiliz. Sanayi-öncesi toplumlarda şehir/kasaba tanımı konusundaki bir tartışma için bkz. F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, The Structures of Everyday Life*, İng. ter. Siân Reynolds, London 1986, 2. yeniden basım, s.479 vd. Osmanlı Anadolu'su örneğinde "kent" inni ne olduğu konusunda bir tartışma için bkz. S. Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler-Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 12 vd.

5 Akdeniz dünyasındaki sayımlar için bkz. Kemal Çiçek, "Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", OTAM, sayı 6(1995), ss. 51-89.

6 Genel olarak bu tür sayımlar ve Osmanlı Tahrir Defterleri hakkında bkz. Ö.L. Barkan-E. Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1989 (Barkan'ın yazdığı giriş kısmı); *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*, yay. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993 (Halil İnalıcık'ın yazdığı giriş kısmı). Tahrir defterlerinin niteliği ve bu defterlere dayanılarak yapılan çalışmaların bir genel değerlendirmesi için bkz. M. öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), ss. 429-439.

dıranlar varsa da, temel ayırım askerî-reâyâ ayırımıdır. Ancak Osmanlı toplum yapısı, pratikte bu hukukî-teorik şemanın ifade ettiği kadar basit değildir.⁷ Yönetilenler arasında bulunan bir kısım insan, belirli şartlarda askerî sınıfa dahil olabilirdi; öte yandan yine bazı insanlar belirli hizmetler karşılığında kısmen veya tamamen vergiden muaf tutulabilirlerdi. Çoğunluğu tarımla iştiğal eden köylü-çiftçilerden oluşan reâyâ, Osmanlı devlet anlayışına göre Allah'ın padişaha bir emanetiydi ve "nizam-ı âlem" in bekası, reâyâyâ adâlet üzere davranılması ile mümkündü. Osmanlıların kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinden tevarüs ettikleri ve kökeni eski Hint-İran geleneğine uzanan bu anlayışa göre: Mülk ve saltanat kuvvetli bir ordu, kuvvetli bir ordu sağlam bir hazine, sağlam bir hazine ise müreffeh halk sayesinde idame ettirilebilirdi. Halkın refahı ise adâlete bağlıdır. Daire-i adliye olarak adlandırılan bu formül pek çok eserde zikredilmiştir. Anlaşılacağı üzere mülk (hükümlanlık, saltanat) ile adâlet birbirine sıkı sıkıya bağlı iki kavram şeklindedir.⁸ Nizamı ve adaleti tesis etmek için bir hükümdarın varlığı farzdır ve hı. ümdarlık ancak adalette ayakta durur. Koçi Bey'in de zikretti vecize bu bakımdan anlamlıdır: "Küfr ile dünya durur, zulm ile durmaz."⁹

Osmanlı resmî ideolojisi bir yandan reâyâyâ adalet üzere davranılmasının üzerinde ısrarla dururken (ve tabiatıyla bunun gereklerini yerine getirmeye azamî gayret sarfederken) öte yandan da reâyânın çiftini çubuğunu bırakmasına ve yönetici sınıfa geçmesine soğuk bakmış, daha doğrusu bu yöndeki çabaları engellemek için kanunî ve pratik tedbirler geliştirmiştir. Buradaki temel endişe, toplum nizamının "olageldiği üzere" veya "kanun-ı kadim" mucibince idame ettirilmesidir; toplumun her unsuru, tıpkı insan bedeninin her bir organı gibi, kendi fonksiyonunu ifa ettiği takdirde bünye sağlam kalırdı. Aksi halde, meselâ herkes askerî sınıfa katılırsa kim üretim yapacaktı?¹⁰

Reâyâ arasında, yaptıkları çeşitli hizmetler (çeltik üretimi, madencilik, derbendcilik, köprücülük, kendircilik vb.) karşılığında özel statüyü haiz gruplar var idiyse de özellikle klâsik dönemde büyük çoğunluk sıra-

7 Bu konuda bkz. H. İnalcık, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton 1964, s.44. Askerî-reâyâ ayırımını bir "ideal tip" olarak değerlendiren Ş. Mardin, tabakalaşmanın bütün boyutlarının "kural"ın yanısıra "kuraldışı"nın da hesaba katılmasıyla ortaya çıkacağına işaret eder: "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri-Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", çev. Nuran Yavuz, *Felsefe Yazıları*, 5. Kitap, İstanbul 1983, ss. 5-33.

8 Krş. H. İnalcık, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire-Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, ss. 70-94.

9 *Koçi Beğ Risalesi*, yay. A.K.Aksüt, İstanbul 1939, s. 48.

10 Mamafih, Osmanlı tabakalaşma düzeninde dikey hareketlilik iki şekilde müsaadeye mazhar idi: Savaşlarda yararlık gösterenlerin timarlı zümresine katılması ve medrese tahsili görenlerin ulemaya dahil olması. Dikey ve yatay hareketlilik önündeki kanunî kısıtlamalar, pratikte ancak bir dereceye kadar etkili olabiliyordu.

dan/normal reâyâ idi.¹¹ Osmanlı merkezî topraklarında ve timar sistemi ve malikâne-divanî sistemi gibi timar sisteminin bir varyantının uygulandığı durumlarda tipik Osmanlı köylü ailesi, çıplak mülkiyeti mirîye ait bir arazi parçasının kullanım hakkına sahipti ve babanın ölümünden sonra erkek evlâdı bu toprağı işlemeye devam ederdi. H. İnalçık, Osmanlı toplumunun ziraâ düzenini, kuru ziraate bağlı buğday ve arpa tarımı yapan Akdeniz ülkelerinde eski çağlardan beri uygulandığına işaret ettiği ve temelde bir aile ile ailenin bir çift öküzle işleyebileceği toprak ünitesine dayanan çift-hane sistemi olarak adlandırıyor.¹² Pratikte köylülerin büyük çoğunluğu, özellikle 16. yüzyılda tam bir çiftlikten daha az bir toprağı mutasarrıf idiler. Gerçekten de *nim* yani yarım çift (veya bir öküzlük) toprağı veya ondan daha azına (*ekinlü-bennâk*) sahip köylü ailelerinin yanında tam bir *çift*'e mutasarrıf olanlar oldukça cüz'i kalır. Üstelik 16. yüzyılın ikinci yarısında, üzerinde kayıtlı toprağı olmayan köylülerin (*caba-bennâk*) sayısı epeyce artmıştır.¹³

Tasarrufu altındaki toprağı işleyen köylü-çiftçiler bunun karşılığında devlet ve/veya temsilcisi durumundaki dirlik sahiplerine belli vergiler öderlerdi. Bunları başlıca üç grupta toplayabiliriz:

a) Bir yanıyla kullanılan toprağın miktarına, öte yanıyla kişilerin medenî durumlarına bağlı olarak ödenen raiyyet rüsumu, yani çift, bennâk, caba ve mücerred vergileri...¹⁴ Gayrimüslimler genelde çift resmi yerine *ispençe* öderlerdi, ama Anadolu'nun bazı bölgelerinde 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar müslümanlar gibi *çift resmi* sistemine tabi oldukları anlaşılıyor.¹⁵ Gayri müslimlerin ödediği *cizyeyi* de zikretmeliyiz.

b) Üretimden alınan vergiler (öşür, koyun resmi, kovan resmi vb.). Bilindiği gibi öşür oranı yöreden yöreye değişiyordu. Olagan timar düzeninde, hububattan (*salarıye* ile birlikte) 1/8, diğer ürünlerden ise 1/10 oranında öşür alınırdı. Malikhâne-divanî sisteminin uygulandığı yerlerde

11 Klasik dönem Osmanlı toplumunda köylülüğün sosyal ve ekonomik konumu hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Oktay Özel, *XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Ziraî) Organizasyon: Köylüler ve Köyler*, Basılmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1986. Raiyyet rüsumundan ve/veya avârizdan muafiyet konuları için bkz. H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *Bellekten*, XXIII (1959), ss. 598-601.

12 "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğler* (İstanbul 21-25 Ağustos 189), Ankara 1990, s.1-11.

13 Bu hususlarda bkz. M.A.Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, London 1972; B. Yediöldüz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi, 1455-1613*, Ankara 1985; H. İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991. Mamafih, Cook'un ayrıntılı olarak tartıştığı üzere tahrir defterlerinde üzerinde kayıtlı toprağı olmayanların bir kısmı, aslında başka şekillerde toprağı sahip olabiliyordu. Krş. M. Öz, *15 ve 16. Yüzyıllarda Canık Sancağı, 1455-1576*. T.T.K. tarafından basılıyor.

14 İnalçık, çift resminin şahsî bir vergi değil, üretim ünitesinin vergilendirilmesi biçiminde tezahür eden kombine bir vergi olduğuna işaret eder: "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s.5.

15 Bkz. Yediöldüz, *aynı eser*, s. 115; Öz, *aynı eser*.

ise öşür oranı-çoğunlukla-1/5 idi ve genelde bunun yarısı *divanî*, yarısı da *malikâne* sahibine aitti.

c) Olağanüstü vergiler (*avâriz*).

Bunların yanısıra, pazar vergileri, değirmen vergisi vb. ile gerdek resmi, cürüm ve cinayet resmi gibi arızî vergiler de mevcuttu.

Veriler Hakkında

Avâriz vergileri hakkında tahrir defterlerinde -muafiyetleri belirtmek dışında- herhangi bir bilginin bulunmadığı, daha açık bir ifadeyle bir hanenin ne kadar *avâriz-ı divaniye* ödediğinin belli olmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla, 16. yüzyılda reâyânın vergi yükünü hesaplarken aslında *avârizı* dışarıda bıraktığımızı vurgulamalıyız. Öte yandan, köylülerin kendi tüketimlerine yönelik, yani pazara sunmadıkları bağ-bahçe üretiminin vergilendirilmediği de malumdur. En az bunlar kadar önemli bir nokta da, tahrir defterlerindeki öşür ve resim (vergi) rakamlarının takribî ve tahminî mahiyetidir. Muhtemelen tahrirden evvelki üç yılın üretim rakamlarının ortalamalarına dayanan¹⁶ bu rakamları kullanarak "gerçek üretim" rakamlarını elde etmemizin imkânsızlığı ortadadır. Hele hele üretimdeki kısa-dönemli dalgalanmaları hiç bir şekilde (kısa aralıklarla tahriri yapılan bir iki bölgenin dışında)¹⁷ tespit edemeyiz. Ayrıca, reâyânın tahrirden kaçma veya gerçek gelirin igizleme, tahrir heyetinin ise geliri bir önceki tahrirdekinden düşük göstermeme yönündeki gayretlerinden doğmuş olabilecek sapmaları da hatırdta tutmalıyız.¹⁸

Dayandığımız verileri kısaca tanıttıktan sonra 16. yüzyıl Anadolu-su'nda ortalama bir köylü-çiftçinin vergi yükü ve geçim seviyesi meselesini ele alabiliriz. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihinin kurucularından merhum Mustafa Akdağ, tamamen tahminî bir surette, mirî arazi rejimi çerçevesinde ziraatle meşgul olan köylülerin, üretimlerinin ortalama yüzde 50'sini öşür ve raiyyet rüsümü olarak ödediklerini ileri sürmüştür.

16 Krş. Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri I", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1 (1940), s.40.

17 Mamafih, kısa aralıklarla tahrir edilen yerler ya istisnai bazı olaylar veya fetih tahririnin sağlıklı yapılmaması yüzünden tahrire tabi tutulmuşlardır; dolayısıyla, fetih sonrasında birkaç yıl arayla tahriri yapılan yerlerde, üretimdeki kısa-dönemli dalgalanmaları değil, oralarda Osmanlı yönetiminin yerleşmesini inceleyebiliriz. Böyle yerlerde ilk tahrirle ikincisi arasında gerek nüfus, gerekse vergi rakamları arasında büyük farklara rastlanması normaldir. Mesela bkz. M.A. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989. Söz konusu tahrirler 1518 ve 1523 tahrirleridir.

18 Tahrir defterlerindeki vergi rakamlarının ve bunlara dayanılarak yapılan üretim tahminlerinin tenkidi bir değerlendirmesi için bkz. H. İslamoğlu-İnan, *aynı eser*, ss. 68-81. Özer Ergenç, tahrir defterlerindeki mukataa geliri rakamlarıyla iltizam kayıtlarındaki rakamlar arasındaki önemli farklara işaret ederek tahrir verilerinin bazı bakımlardan gerçeği tam aksettirmediklerini vurguluyor: "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, LII/203 (1988), ss. 680-81.

Şehirlerde vergi oranının yüzde 10'dan hiç vergi ödememeye kadar değiştiğine işaret eden Akdağ, hububat tarımı yapan köylülerle hayvancılıkla uğraşanlar arasında da -tarımcılar aleyhine- büyük bir eşitsizlik olduğunu belirtir.¹⁹

Ortaçağ'dan Yeniçağa Avrupa Köylülerinin Vergi Yükü

Aşağıda Akdağ'ın bu tahmininin ne derece isabetli olduğunu, tahrir verileriyle sınavacağız. Mamafih daha önce, sanayi-öncesi dönemde ve özellikle orta ve erken yeniçağlar Avrupası'nda ortalama bir köylünün vergi yükünün, Akdağ'ın Osmanlı köylüleri için yaptığı tahminle benzerlik arzettiğine işaret edelim. M.M. Postan'a göre, Ortaçağ İngilteresi'nde malikâneye ve kiliseye ödenen vergi ve öşürlerle kraliyet vergileri hariç tutulduğunda bile, bir köylü kiracının ödediği vergiler üretiminin ortalama yüzde 50'sine tekabül ediyordu.²⁰ Kıta Avrupası'nın bazı yerlerinde - meselâ Almanya'da- köylülerin, üretimlerinin daha az bir kısmının vergi olarak ödedikleri anlaşılıyor. W. Rösener, feodal resimlerin inanılmaz çeşitliliği yüzünden gerçek vergi yükü hakkında kesin rakamlara ulaşmanın zor olduğunu belirtiyor ve K. Lamprecht'e atfen Rhineland ve Moselle bölgelerinde, yüksek ortaçağlarda köylülerin gerçek üretimlerinin üçte birini vergi olarak ödediklerini ifade ediyor.²¹ Ortakçılık (*metayage*) sistemi, Ortaçağda olduğu gibi 17. yüzyılda da Fransa'da hakim durumda idi ve bu sistemde kraliyet vergileri, senyöre ödenen resimler ve kilise öşrü hariç kiracılar üretimlerinin yarısını malikâne sahibine teslim ediyorlardı.²²

Yöntem ve Teknikler

Bu makalede, 16. yüzyıl Osmanlı köylülerinin toplam üretimlerini hesaplamada ve bir yörenin toplam üretiminden hane/kışi başına düşen üretimi çıkarmada Bruce McGowan'ın adapte ettiği tekniği, bazı basit-

19 Hububat öşrü normalde yüzde 12.5 civarından, ortakçılık üsülünün uygulandığı yerlerde yüzde 50'ye kadar yükselirken hayvanlardan yüzde 3 civarında vergi alınıyordu. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi, 1453-1559*, c.II, Ankara 1979, 2. bs., ss. 288-289.

20 *The Medieval Economy and Society-An Economic History of Britain in the Middle Ages*, Aylesbury 1978, yenibasım, s. 140. Bu durumda ortalama bir köylünün vergi yükü yüzde 50'nin epeyce üzerinde olmalıdır.

21 13. Yüzyılda büyük hububat çiftlikleri ürünün üçte biri veya yarısı karşılığında kiraya veriliyordu; yarıcılık durumunda malikâne sahibi tohum, araç-gereç vb. konularda kiracıya yardım sağlıyordu. Bkz. Werner Rösener, *Peasants in the Middle Ages*, İng. çevr. A. Stützer, Urbana-Chicago 1992, s. 140.

22 P. Goubert, *The French Peasantry in the Seventeenth Century*, İng. Çev. Ian Peterson, Cambridge 1986, ss. 30-31.

leştirmelerle, kullandık.²³ Yazarın yaklaşım ve teknikleri temelde, Dünya Gıda Teşkilâtı (FAO)'nın modern Orta Doğu ve Balkan ülkeleri için geliştirdiği bazı faktörler yoluyla diğer ürünleri buğday türünden hesaplama (ekonomik buğday muadili-e.b.m. ne dönüştürmeye) ve neticede bütün üretimi yine e.b.m. olarak bulmaya dayanır. Meselâ, 1 kg. arpa 0.7 kg. buğdaya eşit sayılmıştır. (Ancak biz bu tür dönüştürmelerde tahrir kıymetlerini esas aldık). Hububatta ürünün üçte birinin tohum olarak toprağa döndüğü varsayılıyor.²⁴ Daha sonra elde edilen miktar yöredeki oşür oranı ile çarpılıp tahminî üretime ulaşıyor. Bunun (hububatta) yüzde 10'unun değirmen kayıplarına gittiği varsayılır. Toplam hasıl kg.a çevrilir ve hane sayısına bölünerek hane başına düşen üretim bulunur. Oşür miktarı toplam üretimden çıkarılırken oşür tohum ve değirmen kayıplarından önce alındığı varsayılır. Köylünün bütün vergi yükünü hesaplayıp bunu üretimden çıkarmak için nakdî vergiler de e.b.m.ye (buğdayın tahrir kıymeti esas alınarak) çevrilir. Toplam vergi yükü, tohum ve değirmen kayıpları çıkarıldıktan sonra net üretim bulunur ve hane sayısına bölünerek hane başına düşen net üretim buğday cinsinden (e.b.m.) hesaplanmış olur.

Hububatın dışındaki meyve, sebze vb. ürünler, buğdayın tahrir kıymeti esas alınarak (mesela 1 müd buğday 120 akçe ise 120 akçelik meyve geliri 1 müd buğdaya eşit sayılarak) e.b.m.ye çevrilir. Koyunlar için FAO'nun öngördüğü faktörler esas alınmıştır. Kısaca açıklarsak: Koyun vergisi iki koyuna bir akçe olduğuna göre toplam koyun sayısı koyunlardan elde edilen vergi miktarının iki katı olarak hesaplanır. bu toplamın yüzde 5'inin yırtıcı hayvanlara kaybedildiği, kalanın yüzde 60'ının kuzu yetiştirmek üzere ayrıldığı ve yüzde 40'ının ise kesildiği varsayılır. Kesilen koyunların yüzde kırkı ortalama 6 kg., yüzde 60'ı da 12 kg. olarak hesaplanır. 1 kg. koyun 3.6 kg. buğdaya eşit sayılarak koyun üretimi e.b.m.ye dönüştürülür. Süt için de ayrı bir hesaplama yapılır. Buna göre 10 koyundan 7'sinin doğum yapmış olduğu ve bunların her birinin -kuzuların ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra- yılda 40 kg. süt ürettiği varsayılır ve elde edilen toplam süt miktarı FAO'nun öngördüğü 1.6 çarpanı ile e.b.m.ye çevrilir.²⁵

İncelediği dört sancaktaki net üretimi hesapladıktan sonra McGo-

23 Bkz. B. McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube, 1568-1579", *Archivum Ottomanicum*, I(1969), ss. 139-196.

24 McGowan, bu hususta B.H. Slicher van Bath'a istinat ediyor: *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, London 1953, ss. 66-172 ("Food Supply", s.167). Yeniçağ başlarında özellikle İngiltere ve Hollanda'da verimlilik oranının 1:7 civarında olduğu, ancak Doğu Avrupa ülkelerinde 1:4 oranının hakim olduğu anlaşılıyor. Krş. Peter Kriedte, *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists-Europe and the World Economy, 1500-1800*, İng. çev. V.R. Berghahn, Oxford 1990, s.22.

25 McGowan, a.g.m., s. 167.

wan bulduğu kişi başına üretim rakamlarını, sanayi-öncesi toplumlar için öngörülen asgarî geçim seviyesi rakamlarıyla karşılaştırmıştır. Batılı iktisat tarihçileri bu seviyenin, insanların beden büyüklükleri, iklim ve nüfusun nisbî gençliği gibi faktörlere göre kişi başına 230-275 kg. e.b.m. arasında değiştiğini ve hür halü kârda 300 kg.'ın altında olduğunu belirtirler.²⁶

McGowan'ın incelediği Sirem, Semendire, Segedin ve D'ula'daki köylüler, özellikle Sirem'de domuz üretiminin önemli ağırlığından dolayı bu asgarî geçim düzeyinin epeyce üzerinde bir gelire sahip olmuşlar gibi gözüküyor. Mamafih domuz üretimi için uygulanan FAO faktörleri şayet 16. yüzyıl için abartılı iseler McGowan'ın üretim rakamlarının tashihe muhtaç oldukları ileri sürülebilir. Gerçekten de özellikle Sirem'de elde edilen hane başına 9084 kg. e.b.m. (vergiler hariç 8459 kg. e.b.m.) rakamı bizim Anadolu'daki bazı yöreler için bulduğumuz rakamların çok çok üzerinde olduğu gibi. MacGowan'ın incelediği yörelere göre de hayli yüksektir (vergiler hariç Semendire'de 3018, Segedin'de 5912 ve D'Ula'da 4431 kg. e.b.m.).

16. Yüzyılda Anadolu'da Hane ve Kişi Başına Düşen Üretim

McGowan'ın metodunu Saideli (Konya) köylülerine uygulayan S. Faroqhi bu yörede ortalama bir köylünün hububattan 1800 kg., koyunlardan ise 1600 kg. e.b.m. elde ettiğini hesaplamıştır.²⁷

Daha önce Canik Sancağı tahrir defterlerine dayanarak yaptığımız hesaplamalara göre bu yörede 1485 civarında ortalama hane geliri (her türlü vergiler ve tohum için ayrılan pay ile muhtelif kayıplar çıkarıldıktan sonra) 2063 kg. e.b.m.'dir. Mamafih, yöredeki nahiye/kazalar arasında büyük farklar derhal göze çarpar. Meselâ, Bafra'da bu rakam 3252 kg. iken Satılmış (Fatsa, Korgan ve Kurmu)'ta ancak 581 kg. kadardı (Ünye köylerinde 423, Terme'de 1241, Arım/Çarşamba'da 2308, Samsun'da 2669 ve Kavak'ta 2364 kg.).²⁸ Aynı tarihlerde bugünkü Vezirköprü'nün batı kesimlerine tekabül eden 103 köye ve 2350 nefer nüfusa sahip Simre-i Taşan nahiyesinde²⁹ bütün vergiler çıktıktan sonra hane başına 1925, kişi başına 385 kg. e.b.m. gelir düşüyordu.

26 McGowan, *a.g.m.*, s. 155.

27 "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", *Archivum Ottomanicum*, VIII (1983), s. 247.

28 Öz, *15 ve 16. yüzyıllarda Canik Sancağı*, 3. Bölümün sonuç kısmı (yayınlanıyor).

29 Yörenin nüfusu ve iskân durumu hakkında bkz. M. Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus", *Belleten*, LVII/219 (1993), 1994, ss. 509-537. Simre-i Taşan'daki ortalama hane geliri rakamları, 1485 civarına ait TT 37'den elde ettiğimiz verilere dayanmaktadır.

Canik Sancağı üzerindeki araştırmamızda, yöre köylerinde³⁰, 1576 civarında hane başına düşen ortalama üretimin büyük bir düşüş gösterdiğini tespit etmiştik. Buna göre sancak ortalaması -vergi ve her türlü kayıp hariç- 936 kg. e.b.m. idi (Bafra'da 1302, Samsun'da 1373, Arım'da 1048, Kavak'ta 1010, Terme'de 738, Ünye'de 645 ve Satılmış'ta 554 kg. e.b.m.). Bu rakamları bir haneyi 5 kişi varsayarsak kişi başına üretim rakamlarına dönüştürdüğümüzde Samsun ve Bafra'da asgarî geçim düzeyi olan 230 veya 250 kg.'ın biraz da olsa aşıldığını, Arım ve Kavak'ta ortalama bir köylünün asgarî geçim seviyesinde bulunurken Terme, Ünye ve Satılmış'ta bu seviyenin epeyce altına düşüldüğünü buluruz. Öte yandan Canik Sancağında reâyâ, üretiminin 1485'te yüzde 28'ini, 1576'da ise yüzde 24'ünü vergi olarak (her türlü öşür ve raiyyet rüsumu dahil) ödüyordu. Tohum payı ve muhtelif kayıpları da dikkate alırsak toplam brüt üretimin ancak yarısı köylünün elinde kalmaktaydı.³¹

Aşağıda önce, araştırmamızı karşılaştırmalı bir çerçevede geliştirmek ve sonuçlarımızı daha sağlıklı bir zeminde tartışmak amacıyla, Canik için yaptığımız bu hesaplamayı Ordu (Canik-i Bayram) ve Adana yöreleri için de yapacak, daha sonra ise daha basit bir yol izleyerek, gerek bu incelediğimiz yörelerde gerekse Manisa, Harput ve Tokat yörelerine vergi mükellefi başına düşen hububat üretimini tahmin etmeyi deneyerek 16. yüzyılda Anadolu'da köylülerin geçim seviyesi meselesini daha yakından irdelemeye çalışacağız. Daha sonra da, gerek Canik yöresi için bulduğumuz 1485 ve 1576 rakamları arasındaki muazzam farklılıkların gerekse yöreiçi farklılıkların bir izahına teşebbüs edeceğiz. Mukayesemiz Canik, Manisa ve Tokat için 1575-76, Adana için 1572, Ordu için 1547, Harput için 1566 rakamlarına dayanacaktır.

Yediyıldız tarafından incelenen Canik-i Bayram (Ordu) Kazasında 1547 yılında hane başına üretim 1596 (kişi başına 319) kg. e.b.m. olarak hesaplanırken Adana'da 1572'de bu rakam 1729 (kişi başına 346) kg. e.b.m. çıkmaktadır. Görüldüğü üzere belirtilen tarihlerde her iki yörede de ortalama bir köylü ailesi asgarî geçim seviyesinin üzerinde bir gelire sahipti.³² Öte yandan Adana'da ortalama bir köylü ailesi toplam gelirinin yüzde 17'sini vergi olarak ödüyordu; tohum ve kayıplar çıktığında vergi yükü yüzde 20-21'e balığ olmaktadır. Aynı hesaba göre Ordu yöresinde toplam üretimin yüzde 29'u vergi olarak devlet görevlileri veya muhtelif kişi ve kuruluşlara gidiyordu. Canik ve Ordu yörelerinde malikâne-

30 Bu hesaplamada kasabalar dikkate alınmamıştır.

31 Bu hesaplamalarda tohum ve kayıpların dikkate alındığına işaret edilmiştir.

32 Ordu yöresi ile ilgili ham veriler için bkz. B. Yediyıldız, *aym eser*, ss. 239-243, Tablo XIX. Adana ile ilgili veriler Y. Kurt'un basılmamış doktora tezinden alınmıştır: *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, ss. 213-217.

divanî sistemi uygulandığı için hububattan beşte bir oranında vergi alınırken³³ Adana'da bu oran onda bir idi³⁴, ortalama vergi yükleri arasındaki farklılık da buradan kaynaklanmaktadır. Ordu yöresinde tohum, vergi ve kayıplar çıkınca üretimin yüzde 50-51 kadarı köylünün elinde kalırken Adana'da bu oran yüzde 65'e kadar yükselebiliyordu.

TABLO I:

ORDU VE ADANA'DA HANE VE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ÜRETİM (E.B.M. OLARAK)

YÖRE	HASIL (Akçe)	Tarım Vergileri	Hayvan Vergileri	Tarım Üretimi	Hayvan Üretimi	Tohum/ Kayıp
ORDU	1.792.671	1.416.050	55.946	33147136	6482230	11049295
ADANA	4.770.420	1.465.431	187.591	20887276	18.812.177	6962425

* Hasıl ve vergi rakamları akçe değerleri üzerinden verilmiş olup sonraki rakamlar e.b.m. kg. cinsindedir.

TABLO I'in devamı:

YÖRE	HASIL /E.B.M.	NET ÜRETİM	HANE SAYISI	Hane Üretimi	Kişi Üretimi
ORDU	8392840	20188031	12464	1596	319
ADANA	6799438	25937590	15000**	1729	346

** Adana'nın nüfus rakamlarından kasaba nüfusunu çıkardık ve kır nüfusunu kabaca 15000 hane olarak aldık.

Vergi Mükellefi Başına Düşen Hububat Üretimi

Canik, Ordu ve Adana yöreleri hakkındaki bu ayrıntılı hesaplamalara ilâveten, gerek bu yörelerde gerekse diğer bazı bölgelerde vergi mükellefi başına düşen hububat üretimini hesaplayarak Anadolu köylülerinin 16. yüzyıldaki geçim şartlarını aydınlatmaya çalışacağız. Verilerini

33 Bkz. Yediyıldız, *aynı eser*, s. 117; Öz, *aynı eser*.

34 Kurt, *aynı tez*, s. 114.

kullandığımız eserlerin bir kısmında kişi başına buğday, arpa ve bazen darı üretimi rakamları verilmiş olmakla beraber bunlar tahminî nüfus rakamlarına göre hesaplandığından tam olarak karşılaştırılabilir nitelikte değildirler; zira tahminî nüfus için kullanılan katsayıda bazı farklılıklar vardır. Ayrıca, Manisa, Harput ve Adana'da şehir nüfusu da hesaba katılmıştır. Halbuki bizim buradaki amacımız açısından sadece tarım ve hayvancılıkla meşgul reâyâ hesaba katılmalıdır. Dolayısıyla, yararlandığımız kaynaklardaki ham verileri (vergi ve nüfus verilerini) kullanarak bir hesaplama yaptık ve bunu bir tablo halinde düzenledik. Hesaplamamızda önce vergi rakamları incelenen yöredeki öşür oranı ile çarpıldı ve çıkan sonuç kilograma çevrildi. Daha sonra da arpa ve darıyı 0.8 çarpanını kullanarak e.b.m.ye çevirdik.

Bu dönüştürme işini açık bir şekilde gösterebilmek için Ordu yöresi ile ilgili verileri bir tablo halinde düzenledik. Yediyıldız'ın verdiği buğday, arpa ve gâvers (darı) öşürü miktarları önce toplam üretim rakamı halinde e.b.m. ye çevrildi, sonra da yöredeki nefer sayısına bölünerek nefer başına hububat üretimi bulundu.

TABLO II: ORDU YÖRESİNDE NEFER BAŞINA HUBUBAT ÜRETİMİ

		1455	1485	1547	1613
Öşür (müd)	Buğday	2208,5	1330,4	2312,25	2691,95
	Arpa	1989,25	1094,25	1738,45	3324,3
	Gavers	—	—	2625,75	2841,95
Üretim (e.b.m.)		9748382	5659200	14887176	19562571
Nefer		7717	6211	19196	23769
Nefer baş. ür.		1263	911	755	823

Kaynak: B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 70 ve 119'daki nüfus ve vergi tabloları. Üretim ve nefer başına üretim rakamları ekonomik buğday muadili/kilogram olarak verilmiştir.

1455-1547 arasında nefer başına düşen hububat üretiminde bir düşüş görülmektedir. Bu eğilim H. İslamoğlu-İnan'ın incelediği Tokat civarında daha belirgindir. Ancak, yazar vergi mükellefi esasına dayandırdığı hesaplamalarında öşür, tohum payı ve değirmen kayıplarını çıkararak nefer başına üretimi bulmuştur. Ayrıca, ayrıntısı verilmeyen gelirler, ayrıntılı dökümü yapılan gelirlerdeki ürün payları çerçevesinde hesaba katıl-

mıştır.³⁵ Böylece, meselâ Cincife'de nefer başına düşen buğday üretimi, 1520'de 26.8, 1554'de 20, 1574'te 17.66 kile (sırasıyla 686, 512 ve 450,5 kg.) olarak hesaplanmıştır. Arpa rakamlarını e.b.m.'ye çevirip toplam hububat üretimini aynı yıllarda, sırasıyla 1126, 852 ve 726 kg. olarak hesapladık.³⁶ Mamafih, yazarın tohum payı, oşür ve değirmen kayıplarını çıkarmış olmasını dikkate alarak aşağıdaki Tablo III'de bu rakamların kabaca iki katını nefer başına hububat üretimi olarak verdik.

Adana için Y.Kurt nefer başına düşen buğday ve arpa üretimini verdiğiinden biz burada sadece arpa üretimini e.b.m.ye çevirip buğday ile topladık.³⁷ Manisa yöresi için M.F. Emecen'in verdiği hububat üretimi ve hane ve mücerred rakamlarını esas aldık.³⁸ Harput Sancağı içinse Ünal'ın verdiği hububat üretimi rakamlarını e.b.m.ye dönüştürüp kır nüfusu rakamlarına böldük.³⁹ Canik Sancağı ile ilgili rakamlar ise bu yöre hakkında hazırladığımız araştırmadaki nefer başına düşen hububat oşrü tablosuna dayanmaktadır.

TABLO III: XV./XVI. YÜZYILLARDA NEFER BAŞINA HUBUBAT ÜRETİMİ (E.B.M.)

YÖRE	Tarih	Üretim	Tarih	Üretim	Tarih	Üretim
Adana	1525	832	1547	842	1572	686
Bafra	1485	4864			1576	1173
Fatsa	1485	896			1576	493
Harput	1518	4344			1566	1436
Manisa	1531	6380			1575	4407
Ordu	1485	911	1547	755	1613	823
Samsun*	1485	2000			1576	1000
Cincife	1520	1250	1555	1700	1574	1500

* Samsun için verilen rakam Samsun, Çarşamba ve Kavak'ın ortalamasıdır.

35 H. İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991, s.73.

36 Bu düşüş eğilimi yazarın incelediği diğer nahiyeler için de geçerlidir. Krş. *Aynı eser*, s. 223.

37 *Aynı tez*, s. 117-119.

38 *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 242 ve 125. Buğday, arpa, darı ve mahlut rakamları e.b.m. olarak hesaplandı ve köylü nüfusun hane ve mücerred toplamına bölündü.

39 *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 101-102 ve 58. Şehir nüfusu da hesaba katılırsa nefer başına üretim 1528'de 3222, 1566'da 1274 kg. e.b.m. olarak bulunur.

Bu tabloya bakıldığında, 1485 civarında Bafra ve 1518'de Harput hariç, Manisa kazası hem 1531 hem de 1575'de diğer yörelerin çok üzerinde bir nefer başına hububat üretimi ile dikkati çekmektedir. Buna mukabil Adana (1525 ve 1572), Ordu (1485 ve 1613) ve özellikle Fatsa yöreleri (1485 ve 1576) ele alındıkları dönemlerde diğer yörelerden daha düşük ortalamalara sahiptirler. Ancak Adana'nın durumu ortalama gelir seviyesinin düşüklüğünden ziyade bu yörede hububat üretiminin yanısıra pamuk üretiminin ağırlıklı rolünden kaynaklanmaktadır. Nitekim Adana'da 1572'de kişi başına düşen ortalama üretime (346 kg. e.b.m.) aynı dönemde Canik ve çevresindeki hiçbir kazada ulaşamamıştır.

Dolayısıyla, eğer elimizdeki verileri doğru kabul edersek Ordu ve Fatsa civarında en düşük ortalamalara rastlıyoruz. Ancak burada Ordu ile ilgili bir ayrıntıyı da hatırlatalım: Tablo II'ye göre Ordu kazasında hane başına düşen toplam üretim miktarı 1547 tahririne göre 1596 kg. e.b.m. olup bu, Canik Sancağının 1576 ortalamasından epeyce yüksektir.

Nisbi olarak daha avantajlı konumunu sürdürmekle birlikte Manisa'nın da, muhtemelen nüfus artışının bir yansıması olarak, 16. yüzyılın son çeyreğine girilirken kişi başına düşen ortalama üretimdeki azalmadan etkilendiği gözlenmektedir. Ancak gerek kişi başına düşen hububat üretiminde, gerekse ortalama üretimde görülen düşüş, reâyânın malikâne-divânî sistemi çerçevesinde iki öşür ödemek gibi bir yükümlülük altında bulunduğu Rum Vilâyeti topraklarında daha dramatik biçimde tezahür etmiş gibi görünüyor.

Mamafih, tahrir verilerinin -bunların ortalama vergi rakamları olduklarına ve nüfus rakamlarının sıhhatli olduğuna inansak dahi- daha derinliğine bir tahlili, manzaranın vergi ve nüfus rakamlarının istatistikî bir değerlendirmesinin sağlandığından daha farklı olabileceğini düşündürmektedir. Şöyle ki, 16. yüzyıla ait Rum Vilâyeti (Canik, Ordu, Tokat vs.) defterlerinde mevkuf olarak kaydedilen toprakların toplam büyüklüğü⁴⁰ ve bu topraklardan elde edilen gelirin timara yazılmayıp *mevkufat kalemi* tarafından toplanması dikkate alınırca, özellikle 1485 ile 1520 arasında vergi hasılında meydana gelmiş gibi görünen azalmanın kısmi bir açıklamasını elde ederiz. Tabiatıyla bu olgu, nüfusun artmasına paralel olarak hane/nefer/kişi başına düşen üretimde meydana gelen düşüşü tamamen izah edemez ve -derecesini bilmemekle beraber- böyle bir düşüşün vuku bulduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak kişi başına düşen ortalama üretimin, 16. yüzyılda, buradaki hesaplamaların gösterdiği kadar düşük olmadığı da aynı derecede muhtemeldir.

40 Canik Sancağı için yaptığımız bir hesaplama göre, 1576 civarında Canik Sancağındaki ekilebilir toprakların % 22 kadarı mevkuf zemin olarak kaydedilmiştir (15 ve 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Ek II).

Dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de, Ünye, Terme ve Çarşamba kazalarındaki reâyânın bir kısmının *kendir haslarına* hizmet ettikleri ve bu hizmet mukabilinde *avârızdan* muaf tutulduklarıdır. Bu yörelerdeki kendir üretiminin gerçek çapının tahrir defterlerine yansı(tıl)madığını daha önce göstermiştik.⁴¹ Aynı şekilde Ünye, Satılmış (Fatsa) ve Ordu yörelerinde bazı köylülerin madencilik faaliyetleriyle meşgul oldukları da biliniyor ama bu faaliyetten elde edilen net gelirin, donanmanın temel ihtiyaç maddelerinden biri olan kendirden sağlanan gelire göre daha az önemli olduğu ve dolayısıyla kişi başına düşen ortalama geliri pek fazla değiştirmedığı söylenebilir.

Bütün bu mülâhazalar 1570'lerde Fatsa, Terme ve Canik-i Bayram (Ordu) gibi yörelerde de kişi başına düşen ortalama gelirin, yukarıda öngörülen asgarî geçim düzeyinin üzerinde olabileceğini akla getiriyor. Ancak bu rakamların ortalama rakamlar olduğunu ve bazı yörelerde bu ortalamanın altında bir gelirle yetinmek zorunda kalan insan sayısının her halü kârda ciddi boyutlara ulaştığı da akla gelen bir ihtimaldir. Nüfus baskısı, tarım teknolojisinin bu baskıyı hafifletebilecek çıkış yolu sağlayamaması ve tarım-dışı alanlardaki istihdam imkânlarının kısıtlılığı gibi etkenler de hesaba katıldığında, medrese kapılarında suhte, bey kapılarında sekban ve sarıca olarak 16. yüzyılın bilhassa ikinci yarısındaki sosyal olaylara damgasını vuran kır-kökenli gençleri buralara çeken faktörlerin en önemlisinin veya en önemlilerinden birisinin yukarıdan beri izah ettiğimiz kişi başına düşen ortalama üretimdeki azalma olduğunu söyleyebiliriz.⁴²

41 Bkz. Öz, *aynı eser*, III. Bölüm, 1553/4 tarihli bir mukataa defteri olan MM 160'daki veriler değerlendirilerek bu sonuca ulaşıldı.

42 Celâli İsyanlarına kadar uzanan bu süreçte hangi faktörlerin ve sosyal gurupların etkili olduğu ve kır kökenli gençlerin bey kapılarına yığılmasının şehirlerin cazibesinden mi yoksa kırların iticiliğinden mi kaynaklandığı vb. sorular Osmanlı tarihçileri tarafından uzun zamandır tartışılmaktadır. Özellikle nüfus tazyiki ve bunun Celâli İsyanları üzerindeki etkisini inceleyen M.A. Cook, nüfus baskısı ve sonuçlarının böyle bir isyan hareketi için gerekli zemini oluşturmadaki rolünün kabul ederse de bunun isyanın çıkmasını açıklayamayacağını ikna edici bir şekilde ortaya koyar: *Population Pressure in Rural Anatolia*, s. 30 vd. Anadolu'nun kırsal yapısının Celâli İsyanları öncesi ve sonrasındaki durumu Oktay Özel tarafından Amasya kazası örneğinde derinliğine incelenmiş ve iskân ve toplumsal yapıda meydana gelen dramatik değişiklikler ortaya konulmuştur: *Changes in Settlement Patterns, Population and Society-A Case Study of Amasya (1576,1642)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester Üniv., 1993.